

NOTES SOBRE UNA INTERPRETACIÓ DE TITUS LIVI EN LA NOSTRA HISTORIOGRAFIA

El professor J. Vallejo, que fou catedràtic de Llatí a la Universitat Central de Madrid, va publicar l'any 1946 a la col·lecció «Clásicos Emerita» de l'Institut «Antonio de Nebrija» del C.S.I.C. una magnífica i definitiva edició del llibre XXI de Titus Livi, amb una introducció molt estimable, en la qual de forma magistral i amb gran rigor científic tracta sobre alguns punts difícils i controvertits de l'esmentat llibre. El mateix Dr. Vallejo va publicar a la revista «Emerita» des de l'any 1946 al 1959 una sèrie d'articles cabdals sobre diversos passatges i problemes que planteja el text de l'historiador llatí. En un d'aquests articles¹ assenyala la importància dels capítols 60 i 61 del llibre XXI d'*Ab urbe condita*, puix que, afirma ell, constitueixen la font més extensa de què disposem sobre els fets i activitats dels romans a Hispània l'any 218 a. C. Es dol, però, que alguns historiadors nostres moderns,² prenent per base i acceptant amb plena confiança les afirmacions de savis de fora, com Weisenborn, U. Kahrstedt, Keller o De Sanctis, no tinguin en gaire estima el contingut, particularment, del c. 61, 5-11, que és el següent:

5. *Vixdum digresso eo Hasdrubal aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso cum eorum*
6. *ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem*
7. *cum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum*

¹ "Cuestiones hispánicas en las fuentes griegas y latinas", *Emerita* XII, p. 355.

² J. VALLEJO, *Ibid.* diu que la *Historia de España* de Pericot, Barcelona 1934, fa cas omís dels fets narrats en el c. 61, 5-11; això mateix fa la de Ballesteros-Beretta, Barcelona 1943; Bosch Gimpera i Aguado Bleye també ho rebutgen, tot dient que es tracta d'addicions infundades de T. Livi.

- urbem, quae caput eius populi erat, circumsegit intraque dies
8. paucos pluribus quam ante obsidibus imperatis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit, atque
 9. urbe eorum obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe, cum intrare vellent, excepit insidiis; caesa ad duodecim milia; exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere. Nec obsessos alia ulla res quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. Triginta dies obsidio
 11. fuit, per quos raro unquam nix minus quattuor pedes alta iacuit; adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam tutamentum fuerit. Postremo, cum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reductum est.³

Aquest passatge conté dades de notable interès per a la història antiga de Catalunya i que només coneixem per Titus Livi, ja que les notícies que Polibi ens dona dels fets que seguirem a la submissió per Gneu Escipió dels pobles marítims fins a l'Ebre són,

³ “Tot just Escipió havia marxat (de Tarragona), Hasdrúbal es va presentar i després d'aconseguir que el poble dels ilergetes, que havia lliurat ostatges a Escipió, s'apartés d'aquest, ell amb el jovent dels mateixos ilergetes va devastar el camp dels aliats fidels als romans. Escipió surt dels seus quarters d'hivern, i (Hasdrúbal) novament es retira de tot el territori d'ençà de l'Ebre. Escipió va llençar-se amb totes les seves tropes sobre els ilergetes, abandonats per l'instigador de la deserció i va empènyer tots els combatents cap a la ciutat d'Atanagro, que era la capital d'aquest poble, i la va assetjar; en l'espai de pocs dies va obtenir la seva total submissió i els exigí més ostatges que abans i a més un tribut en diner. D'ací marxa contra els ausetans, prop de l'Ebre, aliats també dels cartaginesos, assetja llur ciutat (Ausa), i no lluny d'aquesta va encerclar els lacetans, quan es disposaven a entrar-hi amb l'intent d'auxiliar de nit als seu veïns. Foren abatuts pels romans uns dotze mil homes. Els que es salvaren gairebé tots es despregueren de les armes i fugiren cap a llurs cases vagant d'ací d'allà pels camps. Una cosa afavoria els assetjats, el temps d'hivern, que, no era gens propici per als assetjadors. Trenta dies va persistir el setge i durant aquests l'espessor de la neu quasi mai no fou inferior a quatre peus; havia embolcallat de tal manera els parapets i mantellets dels romans que ella sola algunes vegades serví de protecció contra els focs que de tant en tant llençaven els enemics. Finalment, com sigui qu'Amusic, príncep dels ausetans, hagués fugit cap a Hasdrúbal, (els ciutadans d'Ausa) es lliuraren a Escipió, pagant vint talents de plata. Els romans se'n tornaren a hivernar a Tarragona”.

certament, més migrades, cosa que no exclou, però, que molts historiadors nostres i forans les prefereixin.

Llegim a la «Història de Catalunya»⁴ d'Antoni Rovira i Virgili que «Titus Livi és l'únic entre els autors antics, que parla d'unes expedicions de Gneu Escipió contra els ilergetes rebels i contra els ausetans, amb el setge i presa de les capitals respectives, *Atanagrum* i *Ausa*, i les posa després de la batalla de *Cissa*. Alguns historiadors tenen per invenció de Livi aquestes expedicions; altres les creuen probables; per exemple Nicola Feliciani...»⁵

Ramon d'Abadal⁶ fa notar, per altra part, que Bosch i Gimpera no es fia massa de la narració de Livi i lamenta que els seus dubtes caiguin especialment sobre les campanyes romanes contra els indígenes de l'interior català; sembla talment fer-se ressò del que així mateix deplora el Dr. Vallejo en l'article abans esmentat.

En el present treball no ens proposem discernir el grau d'autenticitat i de veracitat de la narració de Livi en aquest fragment, tan diversament valorat, però considerant que alguns detalls, que l'historiador llatí afegeix sobre les campanyes esmentades, tenen per a nosaltres un valor ben estimable, n'examinarem algunes particularitats.

Precisament per la importància del seu contingut i amb ànim també d'aportar quelcom a una recerca encetada fa més de mig segle, hem volgut analitzar la interpretació d'alguns punts del pasatge de Livi en dues obres de la nostra antiga historiografia: El «Libre de feyts d'armes de Catalunya», d'autenticitat discutida, i el «Resumen historial de las grandezas y antigüedades de Gerona» de Joan Gaspar Roig i Jalpí.⁷

⁴ «Història nacional de Catalunya», II, 29, 30. Ed. La gran Enciclopedia vasca, Bilbao 1976. (Reproducció facsimil, Edicions Pàtria, Barcelona 1922).

⁵ «La bataglia de Cissis», p. 354. Aquest professor italià considera les expedicions contra ausetans i ilergetes anteriors a la batalla de Cissis. Rovira i Virgili considera que les raons que allega no deixen de tenir força dins el terreny de les conjectures.

⁶ «Precedents antics a la història de Catalunya» Ed. Selecta, Barcelona 1967, p. 106.

⁷ La idea de la falsedat del «Libre de feyts...» va insinuar-la A. Giménez Soler, «La edad media en la Corona de Aragón», Barcelona 1930. El senyor M. Coll i Alentorn en el seu estudi aprofundit i acuradíssim entorn de la recerca de l'autenticitat d'aquest llibre, considera que es tracta d'una falsificació de Joan Gaspar Roig i Jalpí, (s. XVII), i no és, per tant, una obra deguda a Bernat Boades (s. XIV-XV). Vegi's l'advertiment i pròleg del t. IV del «Libre de feyts d'armes de Catalunya», Ed. Barcino, E.N.C., Barcelona 1948, i el pròleg del t. V d'Enric Bagué. S'han fet ressò d'a-

Pot semblar agosarat endinsar-se per les pàgines d'aquestes obres, entorn de les quals literats i historiadors han fet les més diverses especulacions, però, deixant de banda les mancances i problemes que puguin tenir, una i altra contenen observacions intel·ligents i afirmacions avaluable, i si hom està d'acord en preuar el sentit crític i constructiu del «Libre de feyts...»,⁸ també el contingut del «Resumen historial» de Roig i Jalpí mereix ésser tingut en compte per ser l'obra més cabdal d'un escriptor gironí que, malgrat haver hagut de rebre el qualificatiu de «falsari», era un historiador per vocació, un adelerat recercador d'arxius, un incansable lector, un admirador de l'Antiguitat clàssica, un defensor del passat gloriós de Catalunya i, com diu Lluís Batlle i Prats,⁹ a qui dediquem ben cordialment aquest treball, aquesta obra que ens ocupa «encara que amb moltes falles, ...per a la història de Girona és una fita de valor digna d'estima».

Si les citacions d'escriptors greco-llatins, particularment abundoses en les obres de l'Edat Mitjana que preparen el camí a l'Humanisme i al Renaixement, fossin clar exponent d'un coneixement directe dels textos originals dels autors adduïts, podríem afirmar que el «Libre de feyts d'armes...» i el «Resumen historial...» han sorgit de la ploma d'un escriptor que posseïa una notòria cultura clàssica. Plini, Mela, Ptolomeu, Justí, Livi, Florus, Polibi, Orosi, Sant Agustí, etc. figuren, certament, al llarg d'una i altra obra. Citacions d'aquest tipus, no obstant, responen moltes vegades a procediments i a corrents del moment, i el que podria semblar «cultura» clàssica és simplement «erudició», adquirida en bona part a través d'escoliaistes, antologies i manuals, instruments de treball no despreciables, que permetien tenir fàcilment a l'abast l'autoritat i la ciència dels antics.¹⁰ Pensem, per exemple, en el «Llibre del Tresor» de

questa qüestió, entre d'altres, Ll. Batlle i Prats, "El pare Roig i Jalpí i l'arxiu municipal de Girona", Barcelona 1972; J. M.ª Pons i Guri, "Roig i Jalpí i el Prior de Meyà", Anales del I.E.G., XIV, 1960; Coma i Soley, "Crònica de Bernardo Boades", Blanes 1949; Joan Coromines, "Lleures i converses d'un filòleg", Club Editor, Barcelona 1974, p. 265; M. de Riquer, "Història de la Literatura catalana", Ed. Ariel, Barcelona 1964, III, p. 654-658.

⁸ F. VALLS TABERNER i F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, prefaci.

⁹ Article abans esmentat, p. 4.

¹⁰ Ens consta que ja Isidor de Sevilla, gran coneixedor dels clàssics i conservador de la seva cultura, no sempre acudia als textos originals. Veg. M. DÍAZ i DÍAZ, *De Isidoro al siglo XI*, Ed. El Albir, Barcelona 1976, en l'article "Cultura visigòtica del s VII".

Brunetto Latini (s. XIII), traduït del francès al català per Guillem de Copons (s. XIV-XV); degué ésser una de les Enciclopèdies d'ús freqüent a Catalunya en els temps medievals i posteriors, i amb les moltes citacions d'autors de l'Antiguitat devia gaudir de bona estima com a «manual de cultura clàssica».

Tot i això, ens consta que ja en l'època del «Tresor» hom no s'acontentava amb unes poques cites i amb resums dels autors clàssics; els textos originals eren sovint demanats i cercats amb interès pels erudits.¹¹

Un dels escriptors llatins més aviat conegut i admirat als Països catalans fou, sens dubte, Titus Livi. És ben significativa l'aparició a la segona meitat del segle XIV d'una traducció catalana, anònima, basada en la versió francesa de Pierre Bersuire,¹² Ens consta que aquesta traducció al català és anterior a la castellana de Pedro López de Ayala, feta entre el 1390 i el 1406 per encàrrec del rei Enric III de Castella.¹³

Seria prolix enumerar tots els testimoniatges de l'interès entre nosaltres per l'historiador llatí; ens permeten, però, de fer esment d'alguns que palesen més directament aquesta afecció:

El rei Jaume II en una carta escrita des de Lleida el 19 de febrer de 1315 comana al seu conseller Tomàs de Procida «quendam librum venalem intitulum *Titus Livius*, in quo tractatur de bona et grata materia quam audire et scire vellemus».¹⁴

També són ben significatives les diverses cartes de Joan I, l'aimador de la Gentilesa, en comanda de llibres antics, entre els quals no falta l'obra de Titus Livi, escriptor que ell inclou entre els «maximi ystoriographi». Una d'aquestes cartes és escrita al seu ger-

¹¹ Veg. "Llibre del Tresor" a cura de C. J. Wittlin, I, E.N.C., Barcelona 1971, p. 12.

¹² A. BADIA I MARGARIT, *La llengua catalana ahir i avui*, Ed. Curial, Barcelona 1973, p. 48, diu que "el francès és la llengua vehicular per la qual són donats a conèixer a Catalunya alguns autors clàssics com T. Livi i Sèneca".

¹³ Aquesta traducció catalana, descoberta pel senyor P. Meyer, es conserva en el ms. Harley 4893 del Museu Britànic. El manuscrit és complet, però sols conté els llibres I al VII. La versió és anònima, si bé hom l'atribueix a Guillem de Copons (veg. M. DE RIQUER, *L'humanisme català*, p. 93,94); C. J. WITTLIN, *op. cit.*, p. 64-65 afirma que aquesta atribució s'ha fet a base d'una interpretació gratuïta d'un sol document i d'una conjectura no prou fonamentada, i cal, per tant, considerar-la anònima. Cita algunes dades interessants i bibliografia corresponent.

¹⁴ A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, I, I.E.C., Barcelona 1908, d. LVII, p. 64.

mà Martí, precisament, des de Girona, a primers de gener de l'any 1387.¹⁵

Es ben conegut, per altra part, l'interès personal del rei Alfons IV de Catalunya (1396-1458) pels estudis grecs i llatins, i traspasa la simple anècdota el fet que aquest rei atorgués la pau a Cosimo de Medici a canvi d'un còdex de Titus Livi.¹⁶

Cal que esmentem també, encara que sigui de passada, la presència de l'historiador llatí en la literatura catalana medieval. El trobem citat, per exemple, en el «Tirant lo Blanch»,¹⁷ també en Eiximenis,¹⁸ i d'una manera especial en Antoni Canals, qui en el seu «Valeri Màxim» intercala la història de Lucrecia «segons Tito Livi», i en el «Scipió e Aníbal» confessa la seva dependència d'aquest autor, que es fa ben manifesta en l'episodi de la mort del general cartaginès.¹⁹

Així mateix, els inventaris de biblioteques catalanes del segle xv ens revelen la difusió de l'obra de Livi,²⁰ i en el segle xvi el seu nom i les seves paraules figuren en l'encapçalament d'alguna de les composicions anònimes que formen el conjunt intítulat «Moltes cançons catalanes».²¹ En el segle xviii és possible veure també l'empremta liviana en la «Lucrecia» del menorquí Joan Ramis,²² i ja més aprop dels nostres dies s'en fa ressó la poetessa Concepció Casanovas, que n'és la seva traductora.²³

A aquestes mostres de l'estima i coneixença al nostre país de

¹⁵ A. RUBIÓ I LLUCH, *op. cit.*, p. 307, 309, 338, 339 i 386. La carta al seu germà Martí és incompleta i figura en el reg. I, 952, f. 5. Veg. un fragment a la p. 349 dels «Documents...».

¹⁶ Veg. M. DE RIQUER, *L'humanisme català*, p. 10.

¹⁷ Ed. Seix Barral, Barcelona 1970, I, p. 475.

¹⁸ Per exemple, en el c. 145 del «Dotzè del Cristià», quan escriu sobre la manera d'ésser i de fer del tirà, o en la «Doctrina compendiosa», Ed. Barcino, E.N.C., p. 130, sobre la discòrdia dels ciutadans, que es correspon amb Livi, IV, 9. Veg. RIQUER-COMAS, *Història de la Literatura catalana*, II, p. 188.

¹⁹ «Scipió e Aníbal», ed. Barcino, E.N.C., Barcelona 1935. A la p. 31: «... lligint de una part Tito Livi».

²⁰ Per exemple, en la del príncep de Viana i en la de Pere Miquel Carbonell; veg. M. DE RIQUER, *L'Humanisme català*, p. 12, 13.

²¹ Manuscrit 109 de la Bibl. de Catalunya. Editat per G. E. Sansone, «Canzoniere catalano-castigliano del sedicesimo secolo», BRABLB, XXIX, 1961-62, p. 119-154.

²² Edicions 62, Antologia catalana 40. Barcelona 1968.

²³ RUIZ I CALONJA, *Literatura catalana*, p. 605.

l'historiador que clou el classicisme romà, volem afegir i dedicar una atenció especial a les citacions que figuren en el «Libre de feyts d'armes de Catalunya» i en el «Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona».

En ambdues obres Titus Livi és esmentat en quatre ocasions, si bé cal que remarquem que les cites, a excepció d'una, no fan referència als mateixos passatges de l'historiador llatí.

LIBRE DE FEYTS D'ARMES DE CATALUNYA ²⁴

I, 41 (Sobre els Escipions a Espanya):

«Si agués a recitar aquí tots los feits d'armes que i va aver de la venguda d'aquest primer Scipió tro que per son nebot apellat Publi Scipió, ...va haver lançat del tot als cartaginesos de Spanya, seria cosa molt longa; mes algun poch vos ne diré, e qui més longament cobejarà saber-ho, trament-le'n a *Tito Livi*».²⁵

I, 44, 45 (Sobre la rebel·lió de les tribus que poblaven Catalunya contra la dominació romana):

«Per què com recita *Titus Livius*, molts pobles s'en rebellaren contra d'ells; és senyalaren molt en aquelles rebelions uns prínceps, apellats lo un Lleoner e l'altre Amusit, qui per lur rebelió foren causa a la terra de grans damnatges e destroccions e roïnes».²⁶

I, 46 (Sobre els germans Gneu i Publi Escipió):

«Cosa molt longa seria de recitar tot lo que aquells dos barons varen faer e yo no-n acur de scriurer axí longament aquestos feits, sinó solament de tocar-los, tramenten-ne, com ja he dit, als legidors a *Tito Livi* e a Polybi, e als altres qui-n scrigueren de propòsit».²⁷

²⁴ Utilitzem l'edició a cura d'Enric Bagué, Ed. Barcino, E.N.C., Barcelona 1934-1948.

²⁵ La presència dels Escipions a Espanya i les seves gestes és tractat, en efecte, molt extensament en l'*Ab urbe condita* de Livi; caldria llegir la 3.ª Dècada i encara part de la 4.ª.

²⁶ Correspon a Livi XXI, 61. En el vol. II, 71 del "Libre de feyts...", a propòsit de l'ascendència dels Vilanova, figura també el nom *Amusit*.

²⁷ Veg. n. 25. A la p. 47 consta que els germans Escipions moriren "en una batalla molt gran que-n agueren ab Hasdrúbal, al qual vench en ajuda Indibilis". J. Coromines considera la forma *faer*, que apareix en aquest fragment, com un de

I, 52 (Sobre la rebel·lió del «spanyols» contra la tirania i cobdícia dels governadors romans):

Més tantost, si-n legiu a *Tito Livi* e al nostre monsenyer Pau Orosi, trobarets que per la gran tirania e cobdícia dels governadors romans, no posquent-los soferir més, los spanyols se'n conmo-gueren a se'n rebellaren e prengueren armes contra els romans».²⁸

RESUMEN HISTORIAL DE LAS GRANDEZAS Y ANTIGÜEDADES DE GERONA²⁹

1.ª part, I, p. 3 (Sobre la fundació i fundadors de Girona):

«Los latinos la llaman Gerunda y en vulgar se dize Gerona, no Girona como la llaman impropriamente muchos. Que esta ciudad haya sido fundada por Gerión, quando tan buenos autores no lo afirmaran, lo pruevan bastantemente la assonancia del nombre, por ser ella de tanta fuerça que con solo este principio pretendió provar Tito Livio que los Turrenos fueron señores de toda Italia, porque el mar que la circuye se llama Turreno».³⁰

1.ª part, XIV, 70-71 (A propòsit del llinatge dels Vilanova):

«Este linaje de Vilanova es nobilísimo, según escribe el Dotor Bernardo Boades, el qual dize trae su origen de los antiguos españoles, y el primero que comenzó a llamarse Vilanova, se llamava Musito, que dexó este nombre por haver fundado en el tiempo que se hazía la expulsión de los moros... una Villa, desde sus primeros

tants fets lingüístics que proven que el "Llibre de feyts..." és una falsificació; veg. "Lleures i converses d'un fillòleg", p. 265.

²⁸ Els habitants de Roma s'havien fet la idea que les guerres hispàniques eren endèmiques, i així ho afirma T. Livi, XXXIII, 44, 4. P. Orosi, IV, 20, 19, qualifica de molt dures les lluites que sostingueren els pretors Flamini i Fulvi l'any 193 a. C. amb els hispans. Florus, I, 22, 38, dóna a Hispània el qualificatiu de *bellatrix*.

²⁹ Una referència més completa és: "Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona, y cosas memorables suyas eclesiásticas y seculares, así de nuestros tiempos como de los pasados" (Barcelona 1678).

³⁰ En nota posa "En el libr. V *ab urbe condita*". En efecte, en el llibre V, 33, 6 T. Livi parla de l'imperi toscà i diu que *s'estenia ampliament per terra i per mar; el mar Superior i el mar Inferior, que envolten gairebé tota la península italiana, proven pel seu nom la grandesa del seu poder; els italians denominen un mar, toscà, del nom comú a tota la nació, i l'altre, mar Hadriàtic, del nom d'Hàdria, colònia toscana. Els grecs els denominen mar Tirrè i mar Adriàtic.*

fundamentos en el Ampurdán. De aquel Musito o Amusito (de quien con muy buen fundamento se puede afirmar que descendía de Amusito, excelentísimo español Ausetano, príncipe y señor de aquellos pueblos que dio tanto en que entender a Gneo Scipión, con la justa oposición que juntamente con Leonero Príncipe de Athanagrita hizo a sus intentos, según se halla en *Tito Livio*³¹) fue hijo Pedro de Vilanova».

3.ª part, XIII, p. 485 (sobre la fundació de Blanes):

«Fundaron Blanda los Blandusios... lo cual asegura tan bien la asonancia del nombre como lo que pretende con ello provar *Tito Livio*, teniendo a ésta por prueba muy relevante; y es que los Turrenos o Tyrrenos señorearon grande parte de Italia; porque aún aquel mar es llamado Turreno o Tyrreno, como lo avemos dicho arriba».³²

3.ª part, XIII, p. 486 (Nota a una llarga explicació sobre la identificació de la ciutat *Illiberis*):

«Dice aquel célebre escritor (T. Livio), Lib. I, dec. 3: *Inde ne mora atque otium animos sollicitarent, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum Illiberim castra locat. Galli quamquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati Ruscinonem, aliquod populi conveniunt: quod ubi Annibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens, Oratores ad Regulos eorum missit colloqui semetipsum velle cum his et vel illi proprius Illiberim accederent vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquitate congressus facilius esset, etc...*».³³

³¹ "En el lib. I, cap. 19, Decad. 3", segons una nota al marge. Correspon al c. 61 del llibre XXI, que abans hem esmentat.

En l'agrupament dels llibres de T. Livi hi ha hagut inseguretats i incertesa. Veg. "Tite Live, *Histoire Romaine*", Introducció, XIII, llibre I, Ed. "Les Belles Lettres", París, 1971.

W. Soltau admet la possibilitat d'una publicació original per pentades. Cal pensar en el caràcter especial de la divisió en dècades. El costum d'agrupar els llibres de cinc en cinc o de deu en deu sembla remontar al s. iv. La 3.ª dècada forma un conjunt net i equilibrat. La divisió actual de T. Livi en capítols és deguda a J. Gruter (1560-1627), que fou professor de la Universitat de Heidelberg.

³² 1.ª part, I, p. 3, en parlar de la fundació de Girona. Veg. n. 30.

³³ Correspon al llibre XXI, c. 24. Variants respecte al text de l'edició de J.

Confrontant les citacions de Livi en el «Libre de feyts...» amb les del «Resumen historial...» no és difícil de veure que solament hi ha una referència explícita a uns mateixos esdeveniments en I,44,45 del primer i en XIV, 70,71 (1.ª part) del segon. Corresponen aquests fets als que l'historiador llatí narra en el llibre XXI, cap. 61, 5-11 de la seva *Ab urbe condita* i dels quals hem donat notícia més amunt.³⁴

Cal advertir d'antuvi que Roig i Jalpí en el «Resumen historial...», tot i que esmenta, com en tantes altres ocasions, el «Doctor Bernardo Boades» (el suposat autor del «Libre de feyts...»), resulta més precís que aquest en l'exposició dels esdeveniments continguts en el passatge de Livi i, per altra part, la citació de l'historiador llatí té el suport de la nota bibliogràfica que situa el fragment en qüestió en el «libro I, cap. 10, Deccad. 3», i que trobem en el cap. 61 del llibre XXI de l'edició que utilitzem.

No sabem fins a quin punt Roig i Jalpí coneixia el text de l'historiador llatí, ni tampoc l'abast de la seva dependència, però s'escau que en la seva obra «Resumen historial...» i en la que se li atribueix «Libre de feyts d'armes...» hi ha una interpretació del passatge esmentat de Livi en alguns aspectes discrepant d'aquest i amb aportacions originals que han atret la nostra curiositat filològica.

Sorpren, en efecte, que tant en el «Libre de feyts...» com en el «Resumen historial...» figuri citat el nom d'un cabdill rebel, *Leoner* i *Leonero*, respectivament, que manca en el text livià, en el qual únicament es cita un *Amusicus, princeps eorum* (és a dir, dels ausetans). Aquest últim figura també en aquelles obres amb la traducció respectiva *Amusit* i *Musito* o *Amusito*.

El senyor M. Coll i Alentorn en el seu magnífic i aprofundit estudi entorn del problema de l'autenticitat del «Libre de feyts...»³⁵

Vallejo, basada en la d'Oxford: *Illiberim/Illibert* (sense declinar, tret freqüent en topònims estrangers); *aliquod/aliquot*; *Annibali/Hannibali*; *velle cum his/cum iis velle*; *propinquitate/propinquo*.

³⁴ Els fets que Livi exposa en aquest passatge no es troben en cap altre autor, per bé que pugui veure's quelcom en Zonaras, VIII, 25. La discrepància amb Polibi pot fer pensar si la narració liviana és realment històrica i si correspon en realitat a l'any 218 a. C. Alguns filòlegs i historiadors consideren el contingut del c. 61, 5-11 com un simple duplicat del c. 60-61, 4, com si Livi hagués inserit, sense donar-se'n compte, dues narracions diferents, tretes de diverses fonts, sobre uns mateixos fets. Veg. J. VALLEJO, *op. cit.*, n. p. 137.

³⁵ Veg. n. 7.

afirma que en aquesta obra es parla per primera vegada dels «imaginariis *Amusit* i *Lleoner*» i confessa més endavant, a la plana 68, que no ha sabut trobar cap passatge de T. Livi on es parli d'*Amusit*.

Que aquest *Amusit* és l'*Amusicus* livià, que apareix en el c. 61 del llibre de la 3.ª Dècada, és a dir, del llibre XXI, no creiem que es pugui posar en dubte; es tracta, evidentment, del cap dels ausetans, aliat dels cartaginesos, que fugí amb Hasdrúbal, quan vers l'any 212 a. C. els romans sotmeteren aquell poble hispà.

Dins de la historiografia contemporània es fan ressò d'aquest personatge, entre d'altres, Ramon d'Abadal,³⁶ qui ens parla del «príncep vigatà *Amusico*», i també J. M.ª Blázquez³⁷ en dir que «el príncep *Amusico* se refugià entre los cartagineses», i més avall, en parlar de la institució típicament celtibèrica dels *princeps*, després de citar noms tan característicament celtes com *Bergidon*, *Vergidum* i *Berguña*, afegeix que «ya años antes, en el 218 a. C., aparece en esta zona otro *princeps* de los ausetanos con nombre celta, *Amusico*, que dirige la lucha contra los romanos». Per altra banda, recull també aquest nom, amb la referència al passatge citat de Livi el llibre «Oonomástica primitiva de Hispania, Tarraconense y Bética» de M.ª Lourdes Albertos,³⁸ fent notar la coincidència d'arrel amb un *Amusanus*, de Germània Inferior.

Amusit o *Amusitus*, no és, doncs, una invenció de l'autor del «Libre de feyts...», com tampoc no l'és el *Musito* o *Amusito* del «Resumen historial...».

Cal advertir que en la primera d'aquestes obres el nom en qüestió és adduït en dues narracions de fets diferents; així, primerament (I, 44, 45) apareix com a príncep rebel, junt a Lleoner, en els alçaments contra la dominació romana, després (II, 71), en relació a un altre moment històric, a propòsit del llinatge dels Vilanova, se'n parla d'«En Pere, qui fo fill d'En *Amusitus*, de generació molt noble de spanyols molt vells». En el «Resumen historial...» Roig i Jalpí recull en un mateix relat ambdues notícies, per bé que en el primer punt —ja ho hem dit abans— és bastant més precís que el «Dotor Bernardo Boades».

³⁶ *Ob. cit.*, p. 106.

³⁷ «La Romanización», I, Ed. Istmo, Madrid 1974, p. 103 i 200.

³⁸ Ed. C.S.I.C., Salamanca 1966, p. 23. A la p. 288 inclou aquest nom entre els que porten sufix -k-. Cita també un *Musicus* de la Germania Superior i Inferior (C.I.L., XIII, 5817, 8055).

Respecte a l'altre cabdill, *Lleoner (Leonero)*, si bé no figura en el passatge de Livi, la seva menció ens consta que no és exclusiva de les dues obres de la nostra antiga historiografia, tantes vegades esmentades, i no cal pensar, per tant, en una invenció o addició immotivada per part de Roig i Jalpí o, en tot cas, del suposat Boades.

Ignorem si, en l'exposició dels fets, l'historiador gironí ha pres per base el text original llatí o si s'ha servit d'una traducció o de les afirmacions d'altres erudits. La nota bibliogràfica, que en el «Resumen historial...» dóna suport a la citació de Livi, podria refermar la primera possibilitat, però ens permetem de conjecturar que dita nota provingui d'altri,³⁹ així com el fragment de text llatí, transcrit al marge en la 3.ª part, XIII, p. 486.

Volem remarcar, a més, que en el «Resumen historial...» l'autor fa constar de manera expressa que és posseïdor d'un còdex de Plini,⁴⁰ i en el «Libre de feyts...» el suposat Boades posa en relleu moltes vegades la seva afecció als llibres i parla de «scriptures de gran antiquitat, de les quals he bons traslats en la mia libreria», i fa al·lusió també a una història antiga «*latine idioma te composita que n'he en la mia libreria*»,⁴¹ en les obres que estudiem, en canvi, no hem trobat cap menció concreta i ferma del coneixement directe del text de l'historiador llatí.⁴²

Pensem, doncs, en alguna altra font d'informació, sorgida probablement de la prestigiosa historiografia medieval del període posterior, mena d'arsenal de notícies —malauradament no sempre ajustades a la realitat— procedents d'instruments documentals diversos, i que intentaven donar a conèixer tot el que s'havia esdevingut des dels temps més reculats.

No podem dir amb certesa quina seria aquesta font; caldria un

³⁹ Creiem que és significatiu el fet que Roig i Jalpí, en esmentar Livi en la 1.ª part, I, p. 3, afegeixi que es valen de l'autoritat de l'historiador llatí "Luys Ponze de Ycart i Francisco Diego de Aynza", fent notar l'interès especial d'aquest últim.

⁴⁰ P. 507.

⁴¹ I, 87-88. Aquesta "història antiga" tracta sobre els màrtirs Sant Narcís i Sant Feliu. Ens en dóna un breu fragment en llatí: *usque venit plenitudo pacis tempore magni Constantini imperatoris*.

⁴² Roig no es cansa de fer esment dels seus coneixements de la llengua llatina, i en unes paraules de lloança que en l'encapçalament del "Resumen historial..." li dirigeix el "Doctor Juan Pablo Jener", aquest recorda "la amistad continuada desde los principios de la Latinidad que aprendimos en Gerona". Advertim, no obstant, que hom reconeix que el nivell de la Filologia en el segle XVII és molt baix i falta la força mental per a una organització rigurosa del saber.

estudi aprofundit i comparatiu dels principals reculls historiogràfics referents al tema que ens ocupa, i això ultrapassaria les directrius que ens hem traçat en el present treball. No renunciem, però, de fer-ho en una altra ocasió.

És cert que en la primera cita que es fa de Livi en el «Resumen historial...» (1.ª part, I, p. 3) Roig i Jalpí deixa entreveure que segueix les petjades de Lluís Ponç i d'Icard i de F. Diego de Aynza, però en la del passatge que analitzem (1.ª part, XIV, 70-71), només és al·ludida l'autoritat del «Doctor Bernardo Boades».⁴³

Ara bé, atès que en moltes altres ocasions el nostre historiador cita i sembla tenir en gran estima i consideració l'obra de Jeroni Pujades, que va morir a Castelló d'Empúries l'any 1635, ens ha semblat d'interès immediat consultar-la. D'aquesta consulta inferim una interpretació molt lliure dels fets narrats per Livi, amb un afany de prolixitat i d'aprofitament, sense esperit crític, dels fons documentals a l'abast, entre els quals cita: Livi (1. I, c. 19, Dec. 3); Garibay (1.5, c. 15); Mariana (1.I, c. 12); Florian de Ocampo (1.5, c. 5); Beuter (p. 1, c. 16) i Viladamor (c. 23).⁴⁴

Jeroni Pujades dedica quatre capítols⁴⁵ al desenrotllament de les accions en les quals fou protagonista d'excepció *Amusit*, de forma que aquest nom surt repetidament; també parla de *Lleoner*, i segons diu, el seu relat en aquest punt es basa particularment en Beuter. Vegem el que conta: IV, p. 213 «Un tal nombrado *Leonero*, que era hombre respetado y de mucha reputación en *Atanagria*, con la cual se había alzado y hecho fuerte contra Escipión»; V, p. 214 «(Amusito y Leonero) se retiraron e hicieron fuertes en la ciudad que en aquel tiempo se llamaba *Atanagria* o *Atanagria*»; més avall fins i tot ens parla de la mort de *Leonero*: «murió en el asalto de *Atanagria*».

Sigui aquesta o una altra, o aquesta i altres, la font documental, correspon preguntar-nos quin pot haver estat el motiu de l'adició del nom *Lleoner* (*Leonero*), en discrepància manifesta amb el text livià. Ens costa de creure que la seva presència respongui a un desig innovador i mistificador dels fets per part dels que han ac-

⁴³ «Crònica universal del Principat de Catalunya», la primera part de la qual fou impresa en català l'any 1609. Angel Tarazona en feu una traducció al castellà el 1777. Nosaltres utilitzem l'edició castellana de Ed. Imprenta de J. Torner, Barcelona 1829.

⁴⁴ Llibre III, c. 4, p. 210. La cita bibliogràfica del text de Livi la veiem repetida en el «Resumen historial...», 1.ª part, XIV, 70-717.

⁴⁵ Del c. 4 al c. 7 del llibre III, t. I de l'edició esmentada.

ceptat aquest personatge, tot i que sabem que el desig d'apartar-se de la realitat es donava, àdhuc, en historiadors d'autoritat ben reconeguda. Admetem, més aviat, com a possible origen, un error de còpia o de transcripció o una mala lectura d'un terme del text llatí o de la seva traducció, falles ben freqüents i en les que poden caure, i de fet han caigut, erudits i investigadors ben autoritzats.⁴⁶

Seria endinsar-nos en qüestions de crítica textual, que, ultra desviar-nos del nostre intent, allargaria considerablement el present estudi, tractar d'esbrinar ara quin mot podria haver originat la confusa aparició del nom personal *Lleoner* o *Leonero*. ¿Podria ésser *postremo* que encapçala l'últim punt del c. 61 i que queda pròxim a *Amusicus*? ¿Podríem pensar també en *Ilergetum*, *Poenorum*, *Lacetanos* o inclús *Hiberum*?

Entre *Lleoner* (*Leonero*) i aquests mots pressuposats, no és gens visible, certament, una atracció homonímica, però, si bé aquesta juga un paper important pel que fa a les errades de transcripció i d'interpretació de mots d'un text original o traduït, intervenen també sovint altres factors d'ordre extern o intern, no sempre ben determinables, com poden ésser, errors de lectura (confusions de lletres de forma semblant, desenrotllament erroni d'abreviatures, metàtesis, falsa puntuació, etc.), dificultats lèxiques, ignorància, inadvertència, i molts d'altres.

Recordem, a més, que la irregularitat en l'ús de les lletres majúscules, particularment en els manuscrits medievals, possibilitava d'interpretar com a noms propis noms comuns o altres termes, o bé al revés, cosa que ocasionava errors ben sorprenents. Són exemples reveladors, per citar-ne alguns, els següents: «Elespons»: *a les pomes*; «Athos»: *açò és*; «Verres»: *venets*; «Eraclitus»: *lo cruel*, o aquells en què un nom propi es canvia per un altre sense que hi hagi una semblança entre els mots, com és el cas de: «Etyope»: *Europa*; «Tuilles»: *en Llull*,⁴⁷ etc. ¿Què dir també de la traducció *deçà sinistre* que Antoni Canals dona al «circa *Histrum*» de Sèneca, o del *Bellius* del nostre Eiximenis en lloc de «*Tullius*»?⁴⁸

⁴⁶ Veg. J. BASTARDAS, *Mots fantasmes en el llatí medieval de Catalunya*, I.E.C., Estudis romànics VIII, Barcelona 1961.

⁴⁷ Exemples que recull C. J. Wittlin en l'edició del *Llibre del Tresor* de BRUNETTO LATINI, E.N.C., I, Barcelona 1971. Vegi's també el seu treball "Traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de T. Livi", Estudis a la memòria de Pompeu Fabra, II, Estudis romànics XIII, 1963-68, 295 ss.

⁴⁸ ANTONI CANALS, *De providència*, Ed. Barcino, E.N.C., Barcelona 1935, c. IV,

Volem apuntar també la possibilitat que la paraula que originés la confusió no fos directament la llatina, sinó la corresponent traducció al català o al castellà, amb tota la munió de vicissituds de transmissió que això moltes vegades comporta.⁴⁹

És evident que la presència d'un segon protagonista, aliè a l'obra de Livi, deixant de banda les raons que la motivaren, havia d'oferir altres divergències en la narració dels mateixos fets i havia de donar lloc a una interpretació molt particular i lliure del contingut del passatge de l'historiador llatí.

En el «Libre de feyts...» això resulta menys manifest, car la notícia és més concisa i plena de vaguetat, passant per alt, per exemple, els noms dels pobles hispans que es rebel·laren i que en el passatge de Livi són els ilergetes, ausetans i lacetans.⁵⁰ A no ésser per la menció d'*Amusit* gairebé no s'hi veuria la petjada de l'historiador llatí, malgrat adduir-ne l'autoritat.

En el «Resumen historial...», en canvi, Roig i Jalpí, encara que no esmenta tampoc els noms d'aquells pobles, sembla fer-se ressò més directe de Livi, en assenyalar que *Amusito* era «excelentísimo español Ausetano, príncipe y señor de aquellos pueblos que dio tanto en que entender a Gneo Scipión», i en citar la ciutat *Athana-gria*, corresponent a *Atanagrum*⁵¹ del text llatí. Com a cabdill d'aquesta ciutat cita a *Leonero* i d'ací sorgeix, evidentment, la interpretació discrepant.

Atanagrum, com s'infereix de Livi, era la capital dels ilergetes —*caput eius populi*—, i en dir Roig i Jalpí que *Leonero* era prín-

p. 110; F. EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, Ed. Barcino, E.N.C., Barcelona 1927, p. 83.

Hi ha més exemples en el nostre treball, en premsa, per a la Miscel·lània d'homenatge a R. ARAMON I SERRA, "Tradició retòrica en el *Libre de Sèneca, De Providència*, d'Antoni Canals".

⁴⁹ Ens permetem adduir una curiosa traducció del català al castellà, feta per A. Tarazona (1777), corresponent a la 1.ª part de l'obra de Jeroni Pujades (c. 16, llibre II) i que llegim en l'advertència preliminar de l'edició de 1829: "Tenían un Gabinete en la plaza en el cual pronunciaban las sentencias de muerte". Text català: "Tenían un ganivet o coltell publicament en la plaza, ab lo cual sentenciaban o executaban al que mereixia mort".

⁵⁰ A la p. 43 del "Libre de feyts..." hi ha una relació de les tribus que poblaben Catalunya, basant-se, especialment, en Plini. L'Al·lusió que a la p. 45 es fa als ilergetes és a propòsit del que Polibi conta sobre els prínceps Indíbil i Mandoni.

⁵¹ T. Livi és l'únic que menciona aquesta població. A. Schulten, F.H.A., III, Barcelona 1935, p. 59, remarca l'interès d'aquesta única citació. Veg. J. VALLEJO, *op. cit.* i art. d'Emerita XII, 2, p. 362-63.

cep d'aquesta ciutat, fa d'ell un cabdill ilerget, lluitador contra els romans, al costat d'*Amusit*, el cap dels ausetans.⁵²

Tanmateix, sorprèn que l'historiador llatí faci capital dels ilergetes la ciutat d'*Atanagrum*, quan la població més notable d'aquest poble hispà era *Ilerda* < *Iltir-da* o *Ilder-da*, com reflecteixen les monedes.

El Dr. Vallejo en la seva edició del llibre XXI conjectura que *Atanagrum* pugui ésser una mala lliçó, però fa notar, com a cosa curiosa, la semblança d'aquest mot amb el nom *Atanascer* d'un «eques» hispà, precisament ilerdense, citat en el bronze d'Ascoli, 90 a. C.⁵³

El professor italià Feliciani⁵⁴ no descarta la capitalitat d'*Atanagrum*, si bé creu que la seva destrucció pels romans motivà l'engrandiment d'una altra ciutat, l'actual Lleida, que excel·lentment situada, va esdevenir des d'aleshores la primera ciutat d'aquella regió.⁵⁵

Pot estranyar-nos la forma *Athanagria* amb què Roig transcriu el nom *Atanagrum* del text llatí; advertim que en les més modernes edicions de T. Livi aquesta última és la que apareix, però anteriorment la lliçó adoptada era *Athanagia*.⁵⁶

Ja hem vist, en referir-nos a Jeroni Pujades, que aquest historiador esmenta aquesta ciutat i utilitza indistintament la forma *Athanagia* i *Atanagria*, i no ho fa per inadvertència, puix que clarament diu que els dos cabdills (*Amusito* i *Leonero*) «se retiraron e hicieron fuertes en la ciudad que en aquel tiempo se llamaba *Atanagia* o *Atanagria*»;⁵⁷ sembla tenir preferència per aquesta última forma,

⁵² *Eius populi* es refereix a *llegertum gentem*, citat immediatament abans en el text llatí de Livi.

⁵³ No és massa segura aquesta lectura, car GÓMEZ MORENO, *Homenaje a Menéndez Pidal*, III, 490, proposa la lectura *Atans(e)cer*; aleshores potser, segons J. Vallejo, caldria veure-hi una relació amb *Attene, regulo Turdetanorum*, Livi XXVIII, 15, 14.

⁵⁴ *Op. cit.*, p. 354-355, nota I.

⁵⁵ Veg. ROVIRA I VIRGILI, *op. cit.*, p. 30.

⁵⁶ En el "Dictionnaire de la langue latone" de Freund et Theil, París 1866, que utilitza el text de Livi de l'edició Crevier (1735-42) figura solament *Athanagia*. En el "Dictionnaire allustré latin-français" de F. Gaffiot, París 1934, es registren *Atanagrum* i *Athanagia*. Aquesta ciutat no ha estat localitzada. Uns la identifiquen amb Lleida, altres amb Agramunt, Manresa o Tàrraga, i Müller en l'edició de l'obra de Tolomeu I, p. 92, n. 67 posa *Atanagrum* o *Anzaniga*, actual poble sobre el riu Gàllego.

⁵⁷ Llibre III, c. 5, p. 214.

que repeteix en el c. VI, p. 218 i en la plana 220, on llegim «*Atanagria*, como quiere Livio, era capital de los ilergetes, o al menos ciudad muy principal de aquellos, como quiere Florián».⁵⁸ També ací pot veure's una vegada més l'acostament de Roig i Jalpí a l'historiador del seu temps, i prefereix la lectura *Atanagria*, variant formada, segons sembla, de l'encreuament de les altres dues.

La imprecisió amb què el «Libre de feyts...» dóna les notícies contingudes en el passatge tan contravertit i diversament valorat de Livi, podria justificar l'absència en aquesta obra del nom de la ciutat d'*Atanagrum*, en qualsevol de les seves formes, però no deixa d'ésser desconcertant aquest silenci,⁵⁹ atès que l'obra del suposat Boades transparenta sovint l'interès pels topònims i l'afany d'esbrinar llurs orígens, i, en aquest cas s'hi hauria pogut ben complaure, tractant-se d'un lloc, de difícil identificació, que en la historiografia clàssica únicament és esmentat per T. Livi i que, per altra banda, constitueix, dins el tram narratiu dels fets en qüestió, un element de notable relleu, molt directament connectat amb algun dels punts en què el «Libre de feyts...», junt amb el «Resumen historial...», difereix del text de l'escriptor que cimeja entre els historiadors de l'antiguitat clàssica llatina, i que en el conjunt de la seva *Ab urbe condita* s'ocupà extensament i amb molta cura, de les activitats dels romans a Hispània i ens deixà per a la història antiga de Catalunya moltes dades dignes d'ésser tingudes en compte, com les dels passatges que en el present estudi hem analitzat i que, malgrat les mancances i la seva particular interpretació, han estat acollides en aquelles obres de la nostra antiga historiografia.

DOLORS CONDOM I GRATACÓS

I. N. B. «J. Vicens Vives».

⁵⁸ Llibre III, c. 7, p. 220.

⁵⁹ El senyor Coll i Alentorn alludeix (I, p. 77 de l'edició del "Libre det feyts...") les precaucions adoptades en les falsificacions i diu que "l'experiència dels falsos cronicons demostrava que les coses massa precises eren les que suscitaven més polèmiques i les més exposades a trencacolls".